

Бурунова ЖамилаАлиевна PhD и.о доц.

Кафедры русского языка и литературы

Каршинского государственного Университета.

Базарова Дилдора Зафуровна.

Магистр 2 курса направления лингвистика (русский язык)

Bo`ronova Jamila Aliyevna PhD i.o.dos.

Rus tili va adabiyot kafedراس

Qarshi Davlat Universiteti.

Bazarova Dildora Zafurovna.

Lingvistika (Rus tili) yo`nalishi 2 kurs magistranti.

Buronova Jamila Aliyevna PhD i.o. Assoc.

Department of Russian language and Literature

Karshi State University.

Bazarova Dildora |Zafurovna

Second year Master`s degree in Linguistics (Russian language).

RUS TILIDA ZAMONAVIY ELLIPTIK GAPLAR
KONSTRUKSIYALARINI O`RGANISH TARIXI.

Annotation. The article traces the history of the study of elliptical constructions in the works of Russian and foreign linguists. Various approaches of scientists on this issue are outlined and disclosed. In the article, elliptical constructions are considered as a three-component model, including a subject, an elliptic verbal component and a distributor of the verbal component.

Keywords: verbs of movement, verbs of speech, grammatical ellipsis, context, null verbs, ellipsis, elliptical sentences, elliptic verb component.

Rus tilida zamonaviy elleptik gaplar konstruksiyalarini o`rganish tarixi.

Izoh:Maqolada rus va chet el tilshunosliklari asarlarida elleptik konstruksiyalarni o`rganish tarixi yoritilgan.Bu masala muhokamasida ko`plab olimlarning turli fikrlari bayon etilgan. Vfqolada elleptik jummalarning 3ta asosiy metodi namoyon bo`ladi. Bizning tushunchamizda elleptik konstruksiyalar 3 komponentli model sifatida o`rganiladi (subyekt,elleptik fe`l komponenti va fe`l component tarqatuvchisi).

Tayanch so`zlar: Harakat fe`llari, nutq fe`llari, infenitiv,kontekst ,elleptik gaplar,ellipsis fe`l komponenti va grammatik ellipsis.

Ellipsisni muhokama qilganda, ayniqsa badiiy adabiyot kontekstida ellipsis ostidagi turli hodisalarni hisobga olish kerak. Rus tilshunosligida elleptik so`zlarni o`rganish o`z tarixiga ega va bu jarayonlarni aniqlash murakkab muammodir.[1.3019-3027.].

Bulardan biz 3ta asosiy yondashuvlarni ko`rib chiqamiz. Birinchisi: "Kengaytirilgan nuqtai nazar" O.S. Ahmanova,Y.S.Skoblikova, va Y.V.Paducheva kabi tilshunoslarning nomlari yodga olingan. Bu kontekstda ellipsis ma`lum bir vaziyatda osongina tiklanadigan so`z elementining qoldirilishi sifatida qaraladi. [7. C. 168-174.]. Ikkinchi yondashuv bog`liqligi, (SH. Balli, A. Martine) va rus tadqiqotchilari A.S.Dari va L.S. Barxudarov, ikkinchi yondashuv elleptik tushunchasini o`ziga xos konstruksiyalar bilan chegaralaydi. Bu yerda ellipsis jumla bo`laklari qoldirilishi sifatida qabul qilinadi, ularning manosi kontekstdan tiklanadi.[14. C. 89-94.].

Uchinchi yondashuv ellepsisning "Tor metod tushunchasi" deb nomlanadi, P.A.Lekant,V.I.Shulgina va N.S.Valginalarning faoliyati. Bu hollarda elleptik jumlar kontekstda qayta tiklanmaydigan og`zaki fe`l kesim bo`lmagan mustaqil gaplar sifatida qaraladi.[13. C. 296-299.].

Uchinchi yondashuv ikkala yondashuvdan aniqroq namoyon bo'ladi, bunda oddiy jumladagi ellipsis kontekstdan tiklanmaydigan va bayonot manosini tushunish darajasiga ta'sir qilmaydigan predikat fe'lining rasmiy qoldirilishi sifatida aniqlanadi.

Kontekst va vaziyatdan tashqarida berilgan elleptik gaplar to'laqonli gap birliklari sifatida qararadi, kontekstdan ajralgan to'liqsiz gaplar esa izchil nutqning to'laqonli birliklari hisoblanmaydi.

Shunday qilib "Men teatrga ikkita chipta oldim : bir donasi-o'zimga, ikkinchisi-hamrohimga" kabi jumlar, analogik gaplar kontekstdan tiklash mumkin bo'lgan fe'l kesimning tushib qolishi bizning tadqiqotimizda huddi kontekst to'liqsiz va istisno bo'lib ko'rib chiqiladi.[13. C. 26-31.].

Oddiy ellipsis gaplarning klassifikatsiyasi bir manoli izohga uchraydi. Masalan: T.A. Kalaskov elleptik gaplarni ikki turga ajratadi: kontekstdan tiklab olinadigan okkazonal gaplar (misol uchun: Qaysi tuflimni kiysam? – oqini kiy [tuflingni]), va odatiy to'ldiriladigan intefraza kontekst bilan ularni Grammatik va semantik ellepsislarga ajratadi.[8. C. 163-169.].

Bundan tashqari grammatik ellipsisli ilovalar sintaktik bog'lanishlarning buzilishi bilan tavsiflanadi, semantic ellipsisli gaplar esa bu bog'lanishlarni buzmaydi. Ushbu tadqiqot nuqtai nazardan birinchi turdagi (okkazonal nominal komponentni olib tashlash bilan) gaplar to'liq bo'lmagan jumla hisoblanadi. Gaplardagi tushib qoldirilgan fe'l komponenti (Grammatik ellipsis) elliptik modelga mos kelishi mumkin (masalan: "Qayerga ketyapsan? [bording, otlanyapsan, boryapsan]") yoki to'liq bo'lmagan konstruksiyalar orqali (masalan: " Bir qiz ayvonda turar edi, ikkinchi qiz qayin daraxti tanasiga suyanadi"). Bu gapimizda ellipsis tushunchasi torroq ma'noda ko'rinadi. Oddiy elliptik jumalarnin A.A. Skovorodnikov faqat frazeologik gaplar deb hisoblaydi (masalan: "siz menga [bering] buning o'rniga men sizni jo'mragingizni yarim burab qo'yaman"). V.I. Shulgina bu model variantlarini

re`ja bo`yicha torroq ma`noda ifodalaydi(masalan: “ishstolimda na bir dona xat van a bir dona shikoyagt yoq”) kengaygan elliptik monomerlar (masalan: men hozir generalimizga borib oyoqlariga uraman). Shulgina bundan tashqari quyidagi semantik turlarni ajratib ko`rsatib, elliptik gaplarni mazmun nuqtai nazardan tekshiradi. Statik (joy yoki miqdorni agents adverbializer), dinamik (vosita yoki yo`nalish jarayoni) va aralash (sifat harakat davomiyligini,sabab, maqsadi va doshqalar). V.I.Shulgina klassifikatsiyasi bizga mantiqiy ko`rinadi, lekin ma`lum jihatlarda ellipsis haqidagi tushunchamizga to`liq to`g`ri kelmasligi mumkin.[9. C. 255.]. V.I.Shulgina elliptik komponent strukturalarning modellarini ajratib ko`rsatadi masalan: sub`ekt (agens) va elliptik komponent tarqalishini (pasiens adverbializator). Biroq ellipsisning Grammatik xususiyatini so`zdagi uchta komponentning mavjudligi deb hisoblash kerak: harakatni amalga oshiruvchi yoki holat xususiyatiga ega bo`lgan sub`yekt ; elliptik fe`l komponenti va fe`l component tarqatuvchisi. Moddiy ifoda faqat tarqatuvchiga bog`liq bo`lib ularsiz elliptik jumla mavjud bo`la olmaydi. Ehtimol, sub`ekt so`zining moddiy ifodasi yoq, Shuningdek elliptik qurilish modeli uch komponentli bo`lib qolish sharti bilan bir jumlada og`zaki komponent ikkidan ortiq targ`ibotchisining mavjudligi. V.I.Shulgina tomonidan elliptik deb hisoblangan ayrim misollar shunday hisoblanmasligi mumkin masalan” stolimda birorta ham xat yo`q, birorta ham shikoyat yo`q” kabi genetik jumlar.[7. C. 168-174.].

Y.N.Shirboyev elliptik tuzilmalarni “infenitivli konstuksiyalar” deb ta`riflaydi va bunday fe`llarning eng keng tarqalgan turlarini aniqlaydi [14. C. 89-94.].1.Harakat elementlari bilan infenitivlar (Ertaga teatrga boraman, keying kun kechga vaqtim bo`ladi). 2.Nutq elementlari bilan infenitiv (Nima haqida gapirayapsan?); 3. Urish elementlari bilan infenitiv(U buni qanday qilganini ko`rdingiz).4. Infenitiv “bermoq,olmoq” elementlari bilan (siz menga kitonlarni, men sizga teatrga biletlarni);5. Infenitiv “qilmoq ” elementlari bilan

(ular qumli yo`llardir);6. Infenitiv “ishlash, shug`ullanish” elementlari bilan (Bolalar ham musiqa ham sport bilan);

P.A.Dekant konstruksiyalarning maxsus guruhini belgilaydi, ular fe`l tushib qolganida elliptik bo`ladi. Bu konstruksiyalar o`z ichiga :

Harakat fe`llari;

Nutqiy fikrlar fe`llari;

Kuchli jismoniy harakatlarni bildiruvchi fe`llar;

4)”Tutmoq”,”olmoq “ ma`nosini bildiruvchi fe`llar;

Bu konstruksiyalarning har biri elliptic gapning mahsuldor modeliga mos keladi. [12. C. 2008.].

Harakatlarni aks ettiruvchi fe`llar ishtrokidagi elleptik gaplarni tahlil qilganda harakatning tashabbuskorligini mustaqil so`zlar bilan harakat maqsad, yo`nalishi yoki yakuniy manzilni bildiruvchi iboralar o`rtasidagi munosobatga asoslanib, ularning asosiy tuzilishini aniqlash mumkin. Konstruksiyalarningbu turi hilma xildir: normativ holatdagi ot so`z turkumi bosh kelishikda shaxsni yoki predmetni bildirishi mumkin, shaxs olmoshlari esa bunday iboralar yo`nalishida faol ishtrok etadi. “В” (ichida)”на” (ustida)”к” (ga) bosh kelishik,ravishdosh,tushum kelishigida predloglari bilan harakatning maqsadini yoki yakuniy nuqtasini ko`rsatib,gaplarni to`liqligini ta`minlaydi.[9. C. 255.].Elliptik konstruksiyalarni ko`rib chiqqanimizda nutq yoki aqliy faoliyat bilan bog`liq harakat strukturalariga e`tibor qaratamiz. Ular o`z ichiga bosh kelishik sub`ekt va tushum yoki chiqish kelishigi obyekt deb hisoblaydi.Bu guruhdagi fe`llar ko`pincha obyekt chiqish kelishigi “о” predlogi bilan yoki tushum kelishigi “про” komponentini tanlaydi.Bu yerda ko`pincha tushum yoki chiqish kelishigi adresat ma`nosini beradi.(Men unga fomu haqida, u esa menga Yerem haqida). Intensiv jismoniy harakatlarni bildiruvchi fe`llarning ellipsis bo`lgan modellar ko`pincha 3 muddatli tuzilishga ega. Bosh kelishik

harakatning sub`yektini tushum va chiqish kelishigi ish harakatning mohiyati haqida qo`shimcha ma`lumot beradi.(Men uni mushtlayman yoki mushtli zarbamdan totadi).[3. C. 138-151.]. Yana bir qiziqarli modelsemantik guruhidagi fe`llar bilan “братъ(ся)”(olmoq,zimmasiga olmoq), “хватать(ся) (tutmoq)”. Bunday hollarda bosh kelishik harakat sub`ektini ifodalaydi, tushum kelishigidagi ko`makchi ish harakat predmetini bildiruvchi “orqasida” gapi obyekt bilan birikadi.(Men sham tomon, sham- pechka tomon! Men kitob tomon, -u P.A.Chukovskiy tomon yuguradi). Shuni ta`kidlash kerakki, P.A.Lekant tomonidan taklif qilingan elliptik jummlarning mahsuldor modellari tasnifi ko`p jihatdan bizning ellipsni tushunishimizga mos keladi, lekin aslida bu modellar turli xil vaziyatlarni hisobga olgan holda lingvistik adabiyotda taqdim etilganidan ko`ra konstruksiyalar ko`proq kuzatiladi.[11. C. 347.].Shunday qilib elliptic jummlar, biz aniqlaganimizdek uch komponentli modelga ega jumladan sub`ekt elliptlangan fe`l komponenti va fe`l komponentning yoyuvchisi harakat yoki holat bilan tavsiflanadi, ellips shaklidagi fe`l komponenti tushib qolgan fe`lni yoyuvchi esa harakat predmeti yoki yo`nalishini bildiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati.

- 1.Vorobyova. E.N.Rus tilshunosligida elliptic jummlar nazariyasi: tizimli tahlil. Filologiya fanlari nazariyasi va amaliyot masalalari No 9,2023,3019-3027-betlar.
- 2.Gerasimova.A.A. Rus tilidagi binominativ jummlarning turlarihaqida Rema,No 2, 2022,32-66-betlar.
- 3.Glazunova.O.O. So`zning ma`no va grammatik vazifalarini aktuallashtirish (tilni falsafiy tushunish masalasida). 2qism.//Sankt-Peterburg universiteti axborotnomasi. Til va adabiyot.No 3, 2013,bet.138-151.
- 4.Donina.O.I, Melnikov. M.V. Ingliz tilini o`qitish jarayonida nutq kompetensiyasini rivojlantirish jarayonini takomillashtirish mexanizmi sifatida

psixolingvistik formulalardan foydalanish//Rossiya fanlar akademiyasining Samara ilmiy markaz yangiliklari, No2. 1, 2011 yil, 15-19-betlar.

5. Drobotova.L.L., Lykova.T.V. Zamonaviy rus tilidagi to`liqsiz jumlar tipologiya masalasi (A.P.Chexov tili asosida). //A.P.Chexov nomidagi Taranrog institutining xabarnomasi, No. 1c, 2011, pp.26-31.

6. Zubkova.I.V. Chet tilini o`zlashtirish jarayonida yuzaga keladigan xatolarni psixolingvistik tahlil qilish.// Saratov Universiteti yangiliklari. Yangi epizod. Ta`lim akmeologiyasi seriyasi. Rivojlanish psixologiyasi, vol.3, no.4, 2010, pp.59-66.

7. Kamagina.I.V. Zamonaviy rus tilida ellipsis va shunga o`xshash sintaktik hodisalar.// Rossiya xalqlari do`stligi Universitetining xabarnomasi. Seriya: Til nazariyasi. Semiotika. Semantika, No1, 2015, -C.168-174.

8. Kirillova.A.V. Rus va ingliz tillarida elliptik jumlar .// Leningrad davlat Universiteti axborotnomasi. A.S.Pushkin, jild.vol. 1, No2, 2015, C. 163-169. <https://studwood.net/1385040/literatura/klassif>.

9. Kondratyeva.N.V. Udmurt tilidagi ismhol toifasi/ Udmurt davlat Universiteti. Umumiy va fin-ugr tilshunosligi kafedrası. Izhevsk: Udmurt universiteti, 2011. 255c.

10. Knyazeva.N.V. Binomativ identifikatsiya jumalari: mantiqiy sintaktik tahlil va kommunikativ tashkilot.// fan ma`daniyat ta`lim olami, No 1(86), 2021, C.377-379. Doi:10.24412/1991-5497-2021-186-377-379.

11. Zamonaviy rus tilining sintaksisi: Rossiya Federatsiyasi oliy o`quv yurtlari uchun darslik/ G.N. Akimova, S.V.Vyatkin, V.P.Kazakov, D.V.Rudnev; tomonidan tahrirlangan S. V. Vratkina/ "Zamonaviy rus tili sintaksisi" kursi uchun o`quv uslubiy majmua. –PSB.: Sankt Peterburg davlat Universitetining filologiya va san`at fakulteti, 2009-347b.

12. Testeles. Ya. G. (2008). Zamonaviy rus tili: soʻzlar, iboralar va oddiy jumlar sintaksisining zamonaviy tushunchalari: Reader Ekaterinburg: Ural davlat Universiteti. A.M. Gorkiy nomidagi.

13. Tixanova. O.V. Tugallanmagan gaplardagi ellips. // Gumanitar, ijtimoiy-iqtisodiy fanlar, 8-son, 2015, 296-299-betlar.

14. Chernova. L.A., Kamagina. I.V. Sintaktik konstruksiyalarda ellipsis va nol oʻrtasidagi munosabat haqida. Tambov universiteti axborotnomasi. Seriya: Gumanitar fanlar, No5(145), 2015, 89-94-betlar.